

אבק-שרפה ונשק חם במדינה הממלוכית *

חקר תולדות-הצבא במדינות המוסלמיות השונות למן ימיו של מחמד ועד היום הזה עודנו קרקע-בתולה ברובו הגדול. להלן ניתנת תמצית של כמה מסקנות מחקירה בנושא: תחילת שימושם של אבק-השרפה והנשק החם במדינה הממלוכית. זהו פרק מתוך מחקר על הצבא הממלוכי, תולדותיו וארגונו בשנים 1250—1517. המסקנות מבוססות על מקורות מן התקופה הממלוכית כתובים בלשון הערבית. מראי המקומות המובאים בהערות יש בהם מבחר מצומצם מן החומר המצוטט בפרק הנ"ל.

השאלה, איזו ארץ היתה הראשונה שהמציאה את אבק השרפה והשתמשה בנשק החם, עניינה חוקרים רבים והיתה שנויה ימים רבים במחלוקת. אחת הדעות, שמצאו להן מהלכים במשך תקופה מסוימת, היתה, כי מוצאו של אבק-השרפה הוא במזרח הערבי, ולא זו בלבד אלא היו שהצביעו על המדינה הממלוכית. חוקר תולדות הצבא בימי הביניים, סיר צ'רלס אומן, כופר באמיתותה של דעה זו וטוען, כי יסודה בתרגומים משובשים של מקורות ערבים, שנעשו במאה השמונה-עשרה¹. במשך עשרות השנים האחרונות נדפס חלק ניכר מספרות ההיסטוריוגרפיה הממלוכית העצומה. ספרות זו ברובה המכריע לא תורגמה לשום לשון אירופית. נשאלת, איפוא, השאלה באיזו מידה יש למצוא בה אישור או סתירה לדעתו הנ"ל של אומן. נשיב על שאלה זו מיד: במידה שהכתוב מדבר בספרות הממלוכית הנדפסת, מתאשרת דעתו של אומן אישור גמור. להלן תוצענה ההוכחות לכך, אגב סיפור תולדות כניסתו של הנשק החם למדינה הממלוכית והשתרשותו בה, ומקומו במסגרת הצבאית הכוללת של המדינה הממלוכית.

הבעיה העיקרית, היא, כמובן, מתי הוזכר הנשק החם בפעם הראשונה במסמכים הללו. התשובה על שאלה זו אינה קלה. החוקר הצרפתי הנודע קטרמר (מת ב-1858), סבר, כי הידיעה הראשונה על השימוש בתותח מובאת במקורות הממלוכים בשנת 1388². למעשה יש בהם ידיעות מזמן קודם יותר. הידיעה המוקדמת ביותר שמצאנו היא משנת 1343: מסופר שם, כי בעת המצור על הסולטאן הממלוכי אלנאצר אחמד, שהתבצר בכרך, (שבדרום עבר-הירדן, היא קיר-מואב) השתמש הנ"ל ב"תותחים רבים"³, אלא שמוסר ידיעה זו הוא כותב-עתים שחי כמאה שנים אחרי המעשה, ולא עוד אלא שבקיאותו בענייני צבא ונשק היתה קלושה מאוד. סופרי התקופה המוקדמים, המתארים בפרטות יתירה את המצור הזה ואת סוגי הנשק שהשתמשו בו, אינם מזכירים כלל את השימוש בתותחים. מכאן שאין לראות בידיעה זו אלא אנכרוניזם בלבד. מאותם הטעמים עצמם יש לפסול עוד כמה ידיעות מוקדמות מסוג זה⁴. בכובד-ראש הרבה יותר מזה יש להתייחס לידיעה משנת 1366, המזכירה תותח בסיפור על אחת ממלחמות הממלוכים בינם לבין

(*) להערות המסומנות במספרים סיחריים ולניקוד מלים ערביות — עיין בסוף החוברת.

התמונה בכותרת -- מפצת קטנה כפותה אל "סד-תותח", מתקופה מוקדמת מאד.

עצמם, בקרבת מצודת קתיר⁵. עד כה נתפרסמו רק שתי כרוניקות מן השנה הנ"ל, ושתיהן מזכירות את העובדה הזאת. אמנם, שתיהן של סופרים מאוחרים, אלא שאחד מהם הוא אבן-תגרי ברדי, גדול המומחים לעניני הצבא והנשק בין ההיסטוריונים הממלופיים, שהוכיח את מהימנותו הגמורה במקרים רבים מאוד גם לגבי ענינים צבאיים שקדמו הרבה לזמנו. משנת 1387 ואילך נזכר התותח בתדירות גדלה והולכת. כי אמנם בקירוב בשנים שבין 1366 ל-1387 נכנס התותח ונקבע במדינה הממלופית, ואין, כפי הנראה, סכויים של ממש למצוא את התותח בתקופה קודמת לכך — דבר זה אפשר להסיק מן העובדה שדווקא בתקופה הנ"ל עדים אנו לגישושי טרמינולוגיה — חזיון שכיח בהופיע משהו חדש: מונחים צצים ונובלים עד שעולה המונח הזוכה לאריכות ימים. באותם הימים מוצאים אנו, בצד המונחים שנשתמרו (כגון: "מדפע אל-נפט", "מכתלת אל-נפט") גם מונחי ארעי של האריכו ימים (החשובים שבהם, "צואעק אל-נפט"⁶, "צוארך אל-נפט"⁷, "אלת אל-נפט"⁸). גם הוראתם של השמות הללו, — ובייחוד של שני הראשונים, — מאלפת עד מאוד. "הצאעקה", כלומר: ברק האש היורד מהשמים בקול רעם אדיר; "הצארכה" — "הצורחת". שהרי הרושם הגדול ביותר, שעשה כלי המלחמה החדש, היה אותו שאון שהקים, שהיה עצום לעומת כלי הנשק השקטים ביחס עד אז. — רושם שנמשש במרוצת הימים. לשם כזה היה טעם רק בשעה שהתותח היה עדיין חדש בתכלית. תופעה מעין זו רואים אנו גם באירופה. אחד השמות הראשונים של התותח הוא "מכונת רעם", אך שם זה לא האריך ימים.

מן האמור לעיל הננו למדים, איפוא, שגם אם נקבל כתאריך ודאי את שנת 1366⁸ — מועד שהוא מוקדם יחסית — כשנת הראשית, הרי למעשה נכנס הנשק החם לצבא הממלופי 40 שנה לאחר כניסתו באירופה (הידיעות המוסמכות הראשונות על שימוש בנשק חם באירופה הן משנת 1325).

המקורות הממלופיים, שהיו רגישים ביותר לגבי כל חידוש או שינוי צבאי, — ואפילו חשיבותו לא היתה מרובה ביותר, — ונהגו לציין את התאריך המדויק של ראשית שימושו במדינתם*, שותקים שתיקה גמורה בענין הנשק החם. נשק זה מופיע בפעולת קרב לפתע פתאום, ללא כל אקדמות. ע"י כך נעלמת מאתנו לחלוטין תקופת-הביניים של נסיונות — בין תחילת כניסתו של הכלי לבין שימושו בפועל ממש. נראה לנו ששתיים הן הסיבות לשתיקתם זו של המקורות: (א) אופיו המיוחד של צבא זה, שעליו נעמוד להלן; (ב) בראשית הופעתו היה התותח נשק פרימיטיבי מאוד, ומהרבה בחינות גם ירוד מכלי הנשק שהיו מקובלים לפניו. את האפשרויות העצומות שהיו צפונות בו לא יכלו בני הדור ההוא לחזות מראש. ואכן, לא הצליח התותח לדחוק את נשק המצור הישן, הלא הוא ה"מנג'ניק"⁹, עד סוף התקופה הממלופית, כפי שעוד נראה להלן.

התותח מופיע במקורות על פי הרוב בסמיכות למלה "נפט"⁹. זהו שמו הרווח ביותר של אבק-השרפה בתקופה הממלופית. גם חמרי התבערה לפעולות-

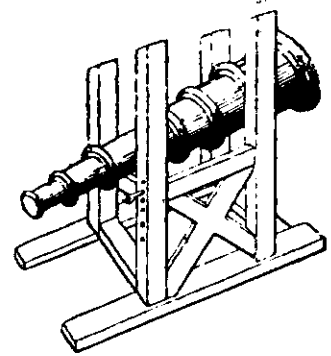
* דבר המובן עד מאד, מפני אופיה הצבאי-החיילי של השכבה השלטת במדינת מצרים — א"י — סוריה ה"ממלוכית" ההיא. — המערכת.

** מענין בדבר שלכינוי זה מוצא משותף עם המקור: Mangonel של המלה האנגלית רבת השימוש Gun — המערכת.

*** כלומר — בימי שושלתו של צלח-אדין אל-איובי, שושלת מקוצא כורדי ששלטה במצרים וסוריה משנת 1169 עד שנת 1250 היא שנת עלייתם של הממלכים לשלטון, (הוסיפה להתקיים בגבולות ידועים בשלטון הממלוכים במאות ה"ג—ט"ו. — המערכת.

קרבי, שהשתמש בהם בתקופה האיופית *** והממלוכית לפני הופעת התותח, נקרא בשם "נפט" — אך אלו לא היו חמרי נפץ, אלא הם היו רק חמרי תבערה. הסיבה, שאחד הוא שם אבק-השרפה ושם חמרי-התבערה שקדמו לו, היא תוצאת העובדה הפשוטה, שבראשית ימיו לא השתמשו בו בתותחים, אלא עיקר שימושו היה כחומר תבערה רגיל. בשלב זה בא יתרונו לגבי שאר חמרי-תבערה לידי גילוי בכוח-נפצו הגדול. שורשו של כוח נפץ זה היה במלחת-הנתר שלא נמצאה בתר-כובות-התבערה שקדמו לאבק-השרפה¹⁰. על הזהות שבין "נפט" שבמקורות הממלוכים לבין אבק-שרפה עמדו כבר חוקרים צרפתים באמצע המאה ה-11.

השם "בארוד", הוא המקובל כיום בערבית לאבק-השרפה, היה נדיר מאוד עד עשרות השנים האחרונות לתקופה הממלוכית. בסך הכל מצאנוהו שלוש פעמים: פעם — בסוף המאה הארבע עשרה, פעם — בראשית החמש-עשרה, ופעם — באמצעיתה של מאה זו¹². בסוף ימי הממלוכים נעשה השם "בארוד" שגור למדי¹³, אלא שעדיין רחוק הוא תכלית ריחוק מלדחוק את המונח "נפט". השתלטותו הגמורה של המונח הזה חלה, כנראה, אחרי התקופה הממלוכית. מסתבר שהסיבה להשתלטות זו היא עליתו ההדרגתית של אחוז מלחת-הנתר (בערבית — בארוד) בתרכובתו של אבק-השריפה. מלחת-הנתר היתה תמיד החומר החשוב ביותר באבק-השרפה, ובהמשך הזמן גדל חלקה עד שהגיע ל-75% ומעלה. וזוהי כנראה הסיבה שהשם הזה של החומר העי קרי שבאבק-השרפה השתלט בלשון הערבית על שם-התרכובת כולה.

„מפצצת“ גדולה
לפעולות מצור

התותח נזכר בתקופה הממלוכית בשני שמות: „מדפֿע“ ו„מפחלה“¹⁴. לפעמים משתמשים בשני אלה כבשמות נרדפים, אך אין להסיק מכאן, שלא היו הללו שני טיפוסים שונים של תותח, כי את העובדה, שהסופרים פרטו בשמותיהם ללא הבחנה, אפשר לייחס לאי-בקיאותם בעניני נשק בכלל, כל שכן בנשק חם. שימוש בלתי מדויק במונחים שונים של כלי-נשק אתה מוצא לעתים קרובות גם במקורות האירופיים מימי-הביניים. אף על פי שהשמות הנ"ל מופיעים במקורות מאות, ואולי אלפי פעמים, מכל מקום אין במקורות שום תיאור שלהם. בכל המקורות הממלוכיים הנדפסים אי אתה מוצא אלא תיאור מפורט אחד של תותח, באמצע המאה החמש-עשרה¹⁵, מן התותחים הממלוכיים לא נשאר היום לפליטה אלא תותח אחד בלבד, שעליו חקוק שמו של הסולטאן קאית-באי מן המחצית השנייה של המאה החמש-עשרה. תותח זה עומד בקושטא. מה היה תפקידו של התותח אצל הממלוכים?

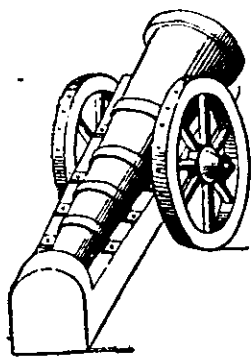
התותח שימש בימי הביניים בשלושה תפקידים. הוא היה: (1) כלי-מגן למבצרים; (2) כלי-התקפה על מבצרים; (3) כלי-מלחמה בשדה הפתוח. אצל הממלוכים שימש התותח רק בשני התפקידים הראשונים. לעובדה זו יש ליחס חשיבות רבה, לפי שהיא מלמדת על אופיו המיוחד של הצבא הממלוכי. מדוע נכנס התותח אצל הממלוכים למלחמת המבצרים בלי שום עיכוב ובלי שום קושי? — התשובה לכך היא, לדעתנו, שהתותח לא חולל בימיו הראשונים שום מהפכה בשיטות שהיו נהוגות עד הופעתו במלחמת המבצרים. לפניו היה כלי שהשתמשו בו שימוש של יעילות לא קטנה מזו, הלא הוא ה„מנג'ניק“ (המנגון) ואח"כ הטרַפֿוּשֶׁאט. יתירה מזו: בראשיתו לא שימש התותח גם באירופה אלא ככלי עזר ל„מנגון“. תפקידו נצטמצם אז בפריצת שער המבצר, בהריסת הגשר המיטלטל, בהריסת הבתים, שהקיפו את המצודה, וכיו"ב. את התפקיד העיקרי, והוא קרקור חומות

המצודה גופה, מסרו אז ל"מנג'ניק"¹⁶. דחייתו של המנג'ניק מפני התותח היתה במדינה הממלוכית הדרגתית ואטית עד מאוד. למעשה עדיין לא נסתיים תהליך זה עם סיומה של התקופה הממלוכית, ואנו שומעים על השימוש במנג'ניק עד שנותיה האחרונות של מדינה זו¹⁷. עוד בשנת 1409 היה המנג'ניק כלי שעלה הרבה על התותח בהריסת ביצורים. עדות לכך המעשה האופייני הבא: בשנה הזאת צר הסולטאן אל-נאצר פרג' על אל-מאיד שיד' (שעדיין היה בימים ההם בחזקת אמיר). שנתבצר במבצר צרכ'ד שבמחוז ג'בל דרוו. הוא השתמש בתותחים ובכמה מנג'ניקים, אך לא הצליח להבקיע את המצודה. אז ציח להביא את המנג'ניק הגדול מדמשק. זה הובא על גבי 200 גמלים והורכב באותו המקום. למראה המנג'ניק הזה נמס לבו של אל-מאיד שיד', ובטרם יירה המנג'ניק אפילו יריה אחת, פתח במשא ומתן לשלום¹⁸. נוכחותו האילמת של המנג'ניק הגדול היתה, איפוא, "משכנעת" יותר מפעילותה הטרדנית של קבוצת תותחים.

תכלית שינוי נשתנו מזה פני הדברים במלחמת השדה הפתוח. כאן לא היה, — כאשר היה במלחמת הביצורים, — כלי-מלחמה שיהא דומה בפעולתו לתותח. המנג'ניק לא היה נהוג במלחמת-השדה. כאן היה התותח חידוש גמור; והממלוכים לא אהבו חידושים מופלגים, שעלולים היו לפגוע בשיטות המלחמה המסורתיות שלהם, אשר הוכיחו את יעילותן — עד הופעת הנשק החם — בשורה ארוכה של קרבות, ובתוכם קרבות מכריעים, נגד המונגולים. התותח, כאמור לעיל, נכנס לשימוש במדינה הממלוכית 40 שנה לאחר תחילת שימושו בארצות המערב. ואילו כניסתו למלחמת השדה אחרה (בהשוואה לאירופה) ב-170 שנה. הפרש עצום זה אומר "דרשני", וביחוד בשים לב לאותן מסיבות מיוחדות אשר בהן השתמשו בתותח במלחמת השדה במדינה הממלוכית, ואשר עלתן נעמוד להלן.

באירופה השתמשו בתותחים לראשונה בקרב פתוח במערכת קרסי (1346). אף על פי שקרוב לודאי כי הם היו מועטים מאוד ולא היה להם שום ערך בקביעת תוצאות המערכה¹⁹. במשך המאה הארבע-עשרה וראשית החמש-עשרה היה כלי הארטילריה העיקרי במלחמות-השדה באירופה ה־ribauld והוא תותח קטן מרובה-קנים. אח"כ, במשך המאה החמש-עשרה, תופס את מקומו התותח הכבד²⁰. לא כן היו הדברים אצל הממלוכים. בעוד שבמלחמות-המבצרים מספרים על מאות מקרים של השתתפות תותחים, אין במלחמת השדה זכר לשימוש בתותח. למעשה לא השתמשו בו במלחמת-שדה בכל תולדות המדינה הממלוכית אלא פעם אחת בלבד, והיא במלחמה האחרונה, שלחמה מדינה זו עם העותמאנים, בשעריה של קהיר בשנת 1517. גם כאן היה זה, כפי הנראה, אמצעי אחרון, מעשה שלאחר יאוש, כשהחרב כבר היתה מונחת על הצוואר. אילו היתה זו מלחמה רגילה, ספק רב הוא אם היו משתמשים בתותחים, וראיה לכך: בשנת 1516, שנה אחת קודם לכן, במלחמת דאבק המפורסמת נגד העותמאנים, אשר בה נחתך גורלה של המדינה הממלוכית, לא השתמשו הממלוכים בתותחים כלל²¹. הלקח המר של המערכה הזאת הוא, כנראה, שהמריצם להשתמש בתותחים במלחמת שדה כבאמצעי-מגן אחרון.

כיון שזוהי מלחמת-השדה היחידה מאלה שערכו הממלוכים ושהתותח מופיע בה, מן הראוי ליחד דיבור קצר לתיאורה: אך לפני-כן נזכיר את תותחי-השדה באירופה בתקופה המקבילה. במאה החמש עשרה הירבו, כאמור, באירופה, להשתמש בתותח הכבד בשעת מלחמת-שדה. תותח זה כמעט נמנע-התנועה הוא ואינו ניתן לפעולות-תמרון, גם בהיותו מורכב על גלגלים. היה זה בעיקרו של דבר נשקו של המתגונן, שעה שקיחה לכוף את המתקיף להלחם בשדה-קרב מסוים. משהצליח

“מפצצת” מן המאה ה־טו'
על גלגלים

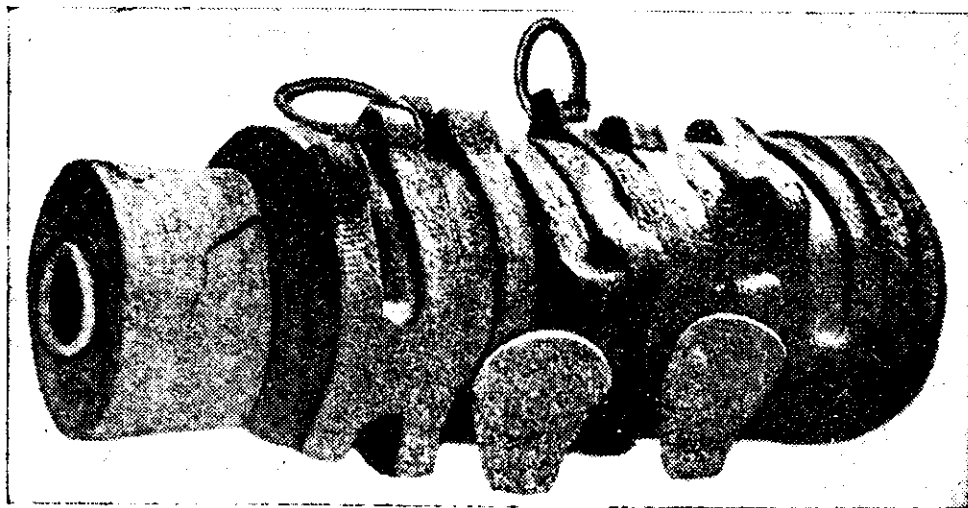
המתקיף להסיח את הקרב למקום אחר, לא היתה עוד כל תועלת בתותחים הכבדים הללו. ואכן, במלחמות המאה החמש עשרה נחל תותח־השדה הכבד לא מעט כשלונות²². ואף מלחמת־השדה היחידה, שערכו הממלוכים בסיועם של תותחים, אינה, לעצמו של דבר, אלא העתק של כשלונות אלה. שיקוליו של טומאן־באי, אחרון הסולטאנים הממלוכים, בפרוס מלחמת 1517 במבואותיה של קהיר — היו פשוטים: העותמאנים עברו את מדבר סיני, בדרכם לקהיר יש להניח כי יעברו דרך

רידאניה²³. יש להציב, איפוא, ברידאניה שורה של תותחים, ולאליץ את העותמאנים להלחם אל מול לועותיהם של תותחים אלה. הוא שקד על המלאכה שקידה יתירה והשקיע עמל עצום בהסוואת התותחים. קשה לדעת, באיזו מידה היתה הסוואה זו מוצלחת, אך את העובדא שהריגול העותמאני היה מוצלח, דבר זה מציינים המקורות בפירוש. בעוד מועד נודע לעותמאנים מקום המצאם של התותחים, ועל כן לא הלכו בדרך המלך, אלא עקפו את ג'בל מקטם, באו אל התותחים מאחוריהם, שבו את כולם בלי שיירו הללו אפילו יריה אחת, וחתכו את גורל מצרים בקרב שארך 20 דקות²⁴. הנשק הקל, — הרובה, או “נשק חם של יד”, — אחר להופיע במדינה הממלוכית בהשוואה לאירופה איחור רב הרבה יותר מן התותח. הידיעות המוסמכות הראשונות על השימוש ברובה באירופה הן משנת 1365 בקירוב²⁵. מ־1420 ואילך מתרבה השימוש ברובה, שיורים בו מן הכתף²⁶. אצל הממלוכים מצאנו את השימוש ברובה בפעם הראשונה בשנת 1490²⁷. כלומר: איחור של 125 שנה. מן המקורות אין לדעת, לאיזה רובה המכוון, לזה שיורים בו כשהוא נתמך בקרקע, או לזה שנתמך בכתף. השם הראשון של הרובה במקורות אלה הוא “אל־רצאץ” — “כדורי־העופרת”²⁸. במרוצת הימים נתפתח מן השם הזה השם המקובל כיום לרובה אצל הערבים, והוא: “בונדוקיה”. בתקופה הממלוכית לא מצאנו את השם “בונדוקיה” אלא שתי פעמים בלבד, בשנותיה האחרונות ביותר של תקופה זו²⁹; מכאן שהשם הגל נתבסס רק לאחר התקופה הממלוכית. יש סברה, שהממלוכים קיבלו את הרובה מן הונציאנים, משום ששמה של ונציה בערבית הוא אלבנדוקיה, — אך הסברה הזאת משוללת כל יסוד.

כניסתו של הרובה לשורות הצבא הממלוכי היתה, לפי עצם טיבו של הרובה, קשה הרבה יותר מכניסתו של התותח. סוף־סוף לא הצריך התותח אלא פרסונל מצומצם של אנשי מקצוע, ואילו הרובה היה הנשק האינדיבידואלי של כל חייל וחיל*. בהכרח היה בכך כדי להפוך את סדרי הצבא הממלוכי ולשנות מן הקצה אל הקצה את דרכי־מלחמתו המסורתיים. מתן רובה לחייל פירושו לקיחת קשתו ממנו; ודבר שהדאיב את הממלוך ביותר הוא ההכרח לוותר על סוסו וללכת ברגל, או להגרר בעגלות הרתומות לבני בקר, והיא תמונה שלא הרהיבה את לבו כלל. היו אלה דברים, שהממלוך לא יכול בשום פנים להשלים עמהם. התקשורות הרבה בסוס ובקשת נקבעה בלבו לא רק בבתי הספר הצבאיים שבקהיר; את המסורת הזאת נחל עוד בילדותו, בהיותו בערבה, ארץ מכורתו. ואי־נכוונותו של הממלוך להתסגל לנשק החדש, היא שהיתה אחד הגורמים המכריעים שהביאו לידי כליונם של הממלוכים.

טעות היא בידי הסוברים, כי הממלוכים לא התכוונו למלחמה נגד העותמאנים.

(*) או לפחות של חלק ניכר מהם — גם לפי סדרי אותם הימים (שלפני המצאת ה“כידון”). כשתלק אנשי־הצבא היו נושאי־חנית, וחלקם — נושאי־רובה. — המערכת.

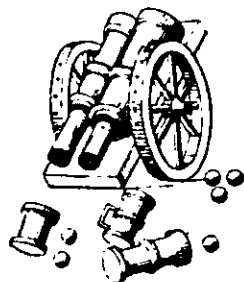
תותחו של הסולטאן קאית באי (1468–1496)

הסולטאן אלגורי היה אדם בעל כשרון ובעל יזמה. הוא שקד שקידה רבה על חיזוק כוננותה הצבאית של מדינתו. פעילותו באה לידי גילוי בשני כיוונים השונים זה מזה לחלוטין, אך היה בהם צד שותף, והוא: ששניהם לא הכשירו את הצבא הממלוכי להשתמש בנשק היחיד, שהיה בכוחו להצילם ביום המבחן ממפלה קטסטרופלית, והוא — הרובה. בקרב דאבק, בקרב רידאניה, בקרבות בקהיר, בקרב ורדאן (שנערך כמה חדשים לאחר רידאניה, ובו הוכה הצבא הממלוכי לרסיסים), מתבלט הרובה הרבה יותר מן התותח, כנשק אשר בכוחו הדבירו העותמאנים את הממלוכים³⁰. המפלה המכרעת, שנחל אסמאעיל אלצופי, השאח הפרסי, מידי העותמאנים זמן מה לפני דאבק, בקרב צ'אלדיראן, גם היא נגרמה ע"י הרובאים שבצבא זה, שלדברי המקור, הגיע מספרם ל-12,000 ואין ספק כי היו אלה מאנשי "חיל-הרגלים של ה"יניצ'ארים", שנודע במשמעתו ובאימונו³¹. כשלאחר מפלת דאבק נפוצה בקהיר שמועה כוזבת, כי מושל רודוס הנוצרי שלח 1000 רובאים לעזרת הממלוכים, עורר הדבר שמחה גדולה, וכשנתברר שהשמועה בדויה, — גבר הדכאון³². בערכו המכריע של הנשק הזה לא כפרו במדינה הממלוכית תקופה קצרה ביותר לפני דאבק, מכל שכן אחרית; אך אותה שעה כבר איחרו את המועד. לפני כן עדיין לא הכירו, כפי הנראה, הכרה מספקת בכוחו, ולכן כיונו את התכונה לקראת המלחמה בדרך לא נכונה. מצד אחד בנה אלגורי תותחים כבדים במספר עצום. בכל חודש או חודשיים היה הוא עצמו הולך אל אחד מפרברי קהיר לחנוך עשרות תותחים חדשים בבת אחת ולבדוק את כוח יריתם³³. חלק גדול מאוד מן התותחים שיוצרו או הוקצה להגנת אלכסנדריה, שהיה חשש שהצי העותמאני ינסה לכבושה. במשלוח אחד בלבד שלחו לשם 200 תותחים³⁴. אין לדעת בבירור מה עשו בשאר התותחים, אך חלק מהם נשלח כפי הנראה, להגנת נמלים בים-סוף, מפחד הפורטוגזים*. אך מחוץ לכל ספק הוא, שלמערכת דאבק לא לקחו את התותחים האלה. מצד שני שקד אלגורי שקידה עצומה על החיאתם של משחקי האבירות או "הפרשות", (אלעאב אלפרוסיה), שכללו בעיקר: תמרוני רומה, ירית חצים אל המטרה, סיוף, משחק הפולו** וכיו"ב. משחקים אלה, שהיו נפוצים ביותר במחצית הראשונה של

(*) אשר ספינותיהם פעלו באותה התקופה במי ים-סוף והמפרץ הפרסי, נקודות-המשען החדשות שלהם שבהן הודו ובהרמוז שבחוף פרס. — המער'.

(**) משחק-כדור של פרשים.

השלטון הממלוקי. נשתכחו והלכו בימי הממלוכים הצ'רקסים (כלומר, מסוף המאה הי"ד). המגרשים (מיאדין). שנועדו למשחקים האלה, הונחו, עד שנהרסו כליל. במשך הרבה עשרות-שנים לא הקימו חדשים במקומם, עד שבא אלגורי והקים מידאן מפואר לצורך האמונים במשחקי ה"פרוסיה". המשחקים חודשו בהיקף רב שהזכיר את ימי זוהרה של התקופה הממלוכית, אך בעוד שלשיטות הקרב הללו היה ערך עצום במאות השלוש-עשרה והארבע-עשרה, הרי בתקופה זו, לנוכח המהפכה העצומה שחלה בדרכי המלחמה עם כניסת התותח והרובה, היתה תועלתם מועטה ביותר, ואין ספק, שהמרץ שהושקע בהחייאת משחקי הפרוסיה לא סייע לממלוכים ביום דין אלא סיוע מועט ביותר. חידוש משחקי הפרוסיה בימיו של אלגורי יש בו עוד צד של עניין, שכדאי לעמוד עליו: אלגורי היה מזמין לחזות באמונים אלה את שגרירי המעצמות השונות, שבאו לבקר במדינתו. התכלית היתה להרים את קרנו של הצבא הממלוקי בעיני המדינות הזרות. האורח הנכבד ביותר היה, כמובן, השגריר העותמאני, שהיה מתמיד לבקר באמונים אלה התמדה מעוררת חשד. המקורות הממלוכיים מספרים על הרושם העצום, שעשו תמרוני הפרוסיה על השגריר הזה, אשר לעתים גילה, לדבריהם, סימני מבוכה וחרדה.³⁵ קרוב לודאי ששגריר ערמומי זה, שידע להוליך שולל את הממלוכים ולהסתיר מהם את הרושם האמיתי שעשתה עליו שיטת האמונים שלהם, ידע גם למסור לשולחו אינפורמציה מדויקת על כוונותה הצבאית של המדינה הממלוכית, ולהסביר לסולטאן העותמאני, כי כיבושה של המדינה הזאת אינו מלאכה קשה ביותר, בשל שיטות המלחמה הישנות-נושנות, שעדיין מטפחים אותן כאן בהתלהבות יתירה.

תותחים-תאומים על גלגלים. אחד הכלים שלמטה הוא כלי-המטען

עיקר "המאמץ המלחמתי" של המדינה הממלוכית בימיו של אלגורי הושקע, איפוא, בשתי הדרכים הנ"ל. ואף על פי כן טעות היא לחשוב שלא נעשה כל נסיון בצבא הממלוקי לכונן חטיבה עצמאית של רובאים. נסיון כזה נעשה, אלא שמחמת הניגוד העצום שבין המסורת הצבאית הממלוכית לבין שיטות המלחמה שנתחייבו על ידי הנשק החם, היה זה נסיון נפל מראשיתו, ולא האריך ימים. כוונתנו לחטיבה מיוחדת שנקראה "אל-טבקה אל-כ'אמסה", "השכבה החמישית", שהידיעה הראשונה על קיומה היא משנת 1511.³⁶ היא נקראה בשם זה משום שהצבא הממלוקי הסדיר היה מקבל את משכורתו החדשית סמוך לאמצע החודש, בארבעה מועדי תשלום, ואילו אנשיה של חטיבה זו קיבלו את תשלומם החדשי במועד אחר, חמישי, בראשיתו או בסופו של החודש.³⁷ עצם העובדה, שהחטיבה הנ"ל לא קיבלה את תשלומיה במועדים המקובלים בשאר חלקי הצבא, עדות היא להפליה שהפלוה לרעה. אך בעיקר ניכרת הפליה זו ביסודות שמהם הורכבה. מספר הממלוכים הסולטאניים³⁸ (כלומר הגוף הצבאי שהיה את חוט השדרה של כל הצבא הממלוקי), אשר בה היה קטן מאוד. ואילו רוב מניינה ורוב בניינה של חטיבה זו היה מאנשי החלקה ואולאד אלנאס,³⁸ שנהפכו בסוף התקופה הממלוכית ליסוד צבאי ממדרגה שניה ושלישית, וכך מעבדים שחורים, ממהגרים פרסים ותורכמנים, ואף מסנדלרים מקומיים³⁹, כלומר: אלמנטים שהממלוכים הטהורים, בני הגזעים התרכיים והצ'רקסים למיניהם, התיחסו אליהם בזלזול ובבוז. חטיבה זו "אל-טבקה אל-כ'אמסה" נקראה גם בשם "אלעספר אלמלפק"⁴⁰, כלומר: "הצבא המזויף", או "הצבא המורכב טלאי על גבי טלאי". בהזדמנות זו נציין, כי גם חבר התותחנים במדינה זו לא הורכב מממלוכים, אלא רובו עבדים שחורים (שנקראו "עפיד נפטיה")⁴¹, ומעוטו מהחלקה ואולאד אל-נאס.⁴² בין המומחים

לתותחים היה, כפי הנראה, גם אחוז מסוים של אנשי אירופה. ביחוד נתפרסם חרש-תותחים בשם דומניקו⁴³. הממלוכים הסולטאניים, וביחוד אל-כ'אצפיה, התנגדו בכל תוקף להקמת אל-טבקה-אל-כ'אמסה וטענו, כי אנשי חטיבה זו מקפחים את משכורתם של שאר החיילים. הסולטאן מנסה לשכנעם, כי בהקמת הצבא הזה נתכוון לפטור את ממלוכיו האהובים מהשתתפות בקרבות⁴⁴. ברור, איפוא, שחוגי הצבא השליטים התייחסו אל אלטבקה-אלכ'אמסה כאל נטע זר ויוצא-דופן. וכן אין פלא, שקיומה היה קצר ביותר. היא נוסדה ב-1511 ופוזרה ברובה ב-1514⁴⁵, כלומר: כשנתיים לפני הקרבות הגדולים נגד העותמאנים, ולפני חיסולה הגמור של המדינה הממלוכית. פעולתה הצבאית העיקרית של אלטבקה אלכ'אמסה היתה השתתפותה במסע הימי המפורסם נגד הפורטוגיזים⁴⁶, שבוצע בשיתוף פעולה עם העותמאנים. כדאי לציין, כי במשלחת הצבאית שהשתתפה בקרב הימי הזה, אשר באירופה ראוהו כמכריע להבטחת ההגמוניה של מעצמות המערב באוקינוס ההודי, לא לקח חלק אפילו מפקד ממלוכי אחד מרמי המעלה. כוונתנו למפקד בדרגת אמיר מאה⁴⁷, בעוד שמפקדים מדרגה זו היו משתתפים גם בקרבות מדרגה שניה, כגון דכוי מרידותיהם של שבטי הבדואים והבדואים למחצה במצרים העלית והתחתית וכו'. מסתבר, כי הסיבה לכך היא שעיקר חיל המשלוח המצרי נגד הפורטוגיזים מורכב היה מאנשי אלטבקה אלכ'אמסה, וגדולי האמירים ראו לפחיתות כבודם לפקד על ערב-רב זה. בצד היחס השלילי לנשק החם מן הראוי הוא שנציין, בסוף דברינו, עוד גורם אובייקטיבי ששימש עיכוב חשוב מאוד לכניסת הנשק החם בשיעור רב למדינה הממלוכית, והוא: — העדר מכרות מתכת בתחומי מדינה זו, וביחוד העדר ברזל ונחושת. היות המדינה הממלוכית (ולפניה — המדינה האיובית) תלויה באירופה בכל הנוגע לחמרי הגלם היסודיים הללו שמשם תמיד קלף חזק עד מאוד בידי המדינות הנוצריות. אמנם מחמת הפירוד ביניהן לא שמו מדינות אלו מעודן הסגר גמור על המדינה הממלוכית, ואף על פי כן היתה היא תלויה בחסדן לא רק בענין מקורות המתכת, אלא גם בענין נתיבי המסחר הימיים שבהן הובאו המתכות למצרים. עם הכנסת הנשק החם ובניית התותחים עלתה צריכת המתכת שבעתים. קלעי התותח היו, כידוע, בראשיתם כדורי מתכת קטנים או מטילי-ברזל בצורת חצים בלתי שנונים bolts ככל שגדל הקלע (מתוך הגדלת התותח), כן נתעצם בזבז המתכת עד שאפילו ארצות אירופיות בעלות מקורות-מתכת גדולים לא יכלו לעמוד בו והוכרחו לעבור לקלעים של אבן⁴⁸, ואם בארצות אלו היה המצב כך, — במדינה הממלוכית לא כל שכן. התלונה על העדר המתכות, וביחוד הנחושת, (דבר שהשפיע לא רק על תעשיית הנשק, אלא גם על טיבן של המטבעות במדינה זו) עוברת כחוט-השני בכל ספרי ההיסטוריוגרפיה הממלוכית. במסע הימי המשותף נגד הפורטוגיזים מספקת המדינה העותמאנית, ולא הממלוכית, את רוב הציד, ובתוכו הנשק החם ואביזריו. העותמאנים שלחו למדינה הממלוכית 300 תותחים, 40 קנטאר של אבק-שריפה, כמויות גדולות של נחושת וברזל, משוטים ופרקי אניות וכיו"ב⁴⁹. בדרך כלל אין אנו שומעים על נסיונות לגלות מתכות בתחומי המדינה הממלוכית. אחד המקרים הבודדים היה מעשה אלגורי, שערך חיפושם לגלוי עפרות נחושת בשעה שכנה את תותחיו הגדולים, אך נתברר כי העפרות שנתגלו לא הכילו כמעט כל נחושת⁵⁰. המחסור במלחת הנתר (פארוד), — החומר העיקרי של אבק השריפה, — אף הוא חריף ביותר היה בשנת 1511 מגלה אחד מתושבי המקום, בדרך מקרה, בסביבות כרך (שבעבר-הירדן) עפרות המופלגות במלחת-הנתר ומודיע על כך לאלגורי⁵¹. אין לדעת בבירור באיזו מידה פתרו עפרות אלו את בעיית המחסור בחומר חיוני זה לתעשיית אבק השריפה, שכן אינם נזכרים עוד במקורות.